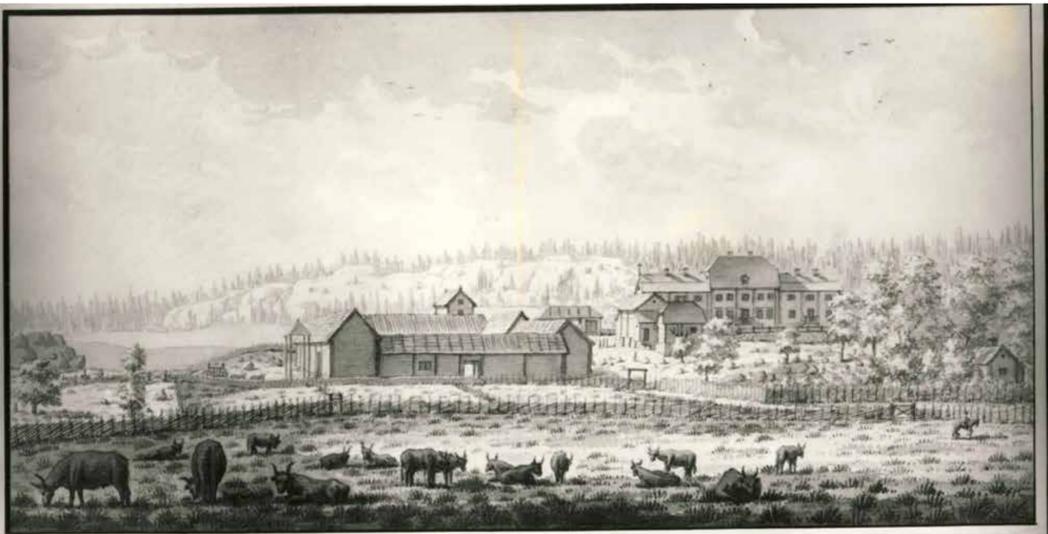


Örsundaåns dalgång under 6 000 år



Ryda kungsgård på en teckning från 1778 av arkitekten Gustaf af Sillén, som växte upp på gården. Teckningen ger en ögonblicksbild av landskapet och lanthuset på 1700-talet. 1700-talets andra hälft var herrgårdarnas blomstringstid. Höga priser på spannmål gav stora inkomster samtidigt som den goda tillgången på arbetskraft gjorde att man kunde ha mycket tjänstefolk. Nästan alla herrgårdar försågs med nya huvud-

byggnader, parker och alléer. På Ryda uppfördes en stor huvudbyggnad av arrendatorn, kanslirådet Georg af Sillén, liksom nya ekonomibyggnader och långa stennurvar som hägnader. År 1791 brann hela gården ned, utom en flygelbyggnad, som sedan dess är gårdens huvudbyggnad.



De flesta torp låg i utmarkerna, där byarnas skog och betesmarker fanns. I takt med att allt mer jord odlades upp kom allt fler att hamna i ett öppet odlingslandskap. På fotografiet taget i början av 1900-talet syns de båda dragonortorpen på Örsunda i Gryta socken med sina fähus, ludor, bodar och åkrar.

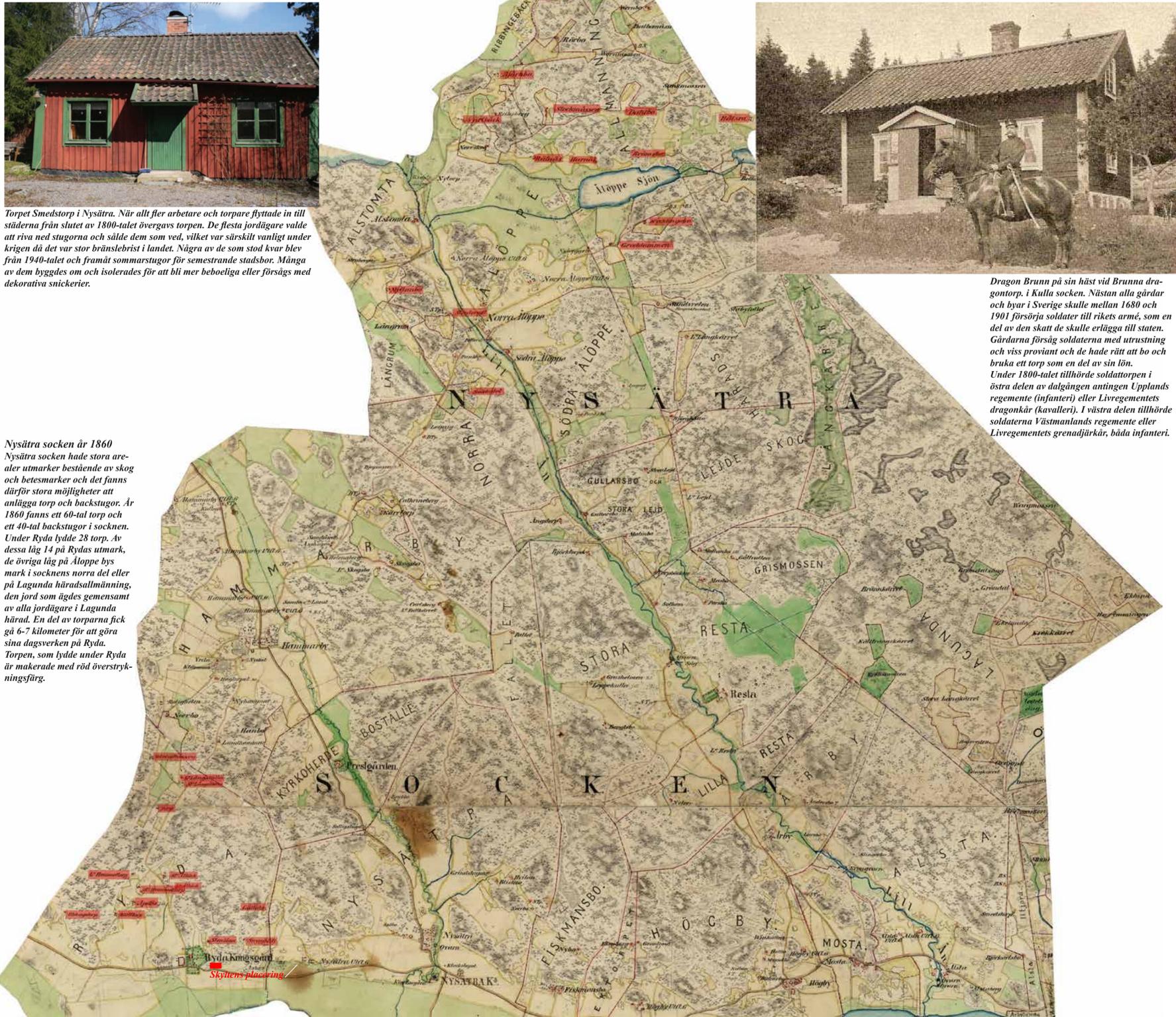


Ett torp i Gryta eller Hagby socken på 1910- eller 20-talet med familjen uppställd framför. Torpet har nyligen renoverats och försäts med rödfärgad panel, större fönster och tegeltak. De flesta torpstugor hade ända fram till 1800-talets slut tünnet bart och omdlat, fönstren var små och taken täckta av halm.



Torpet Smedstorp i Nysätra. När allt fler arbetare och torpare flyttade in till städerna från slutet av 1800-talet övergavs torpen. De flesta jordägare valde att riva ned stugorna och sålde dem som ved, vilket var särskilt vanligt under kriget då det var stor bränslebrist i landet. Några av de som stod kvar blev från 1940-talet och framåt sommarstugor för semesterande stadsbor. Många av dem byggdes om och isolerades för att bli mer beboeliga eller försågs med dekorativa snickerier.

Nysätra socken år 1860
Nysätra socken hade stora arealer utmarker bestående av skog och betesmarker och det fanns därför stora möjligheter att anlägga torp och backstugor. År 1860 fanns ett 60-tal torp och ett 40-tal backstugor i socknen. Under Ryda lyste 28 torp. Av dessa låg 14 på Rydas utmark, de övriga låg på Rydas bys mark i socknens norra del eller på Lagunda häradssallmanning, den jord som ägdes gemensamt av alla jordägare i Lagunda härad. En del av torparna fick gå 6-7 kilometer för att göra sina dagsverken på Ryda. Torpen, som lyste under Ryda är markerade med röd överstrykningsfärg.



Dragon Brunn på sin häst vid Brunna dragonortorpen, i Kulla socken. Nästan alla gårdar och byar i Sverige skulle mellan 1680 och 1901 försörja soldater till rikets armé, som en del av den skatt de skulle erlägga till staten. Gårdarna försåg soldaterna med utrustning och viss proviant och de hade rätt att bo och bruka ett torp som en del av sin lön. Under 1800-talet tillhörde soldatorpen i östra delen av dalgången antingen Upplands regemente (infanteri) eller Livregimentets dragonkår (kavalleri). I västra delen tillhörde soldaterna Västanlands regemente eller Livregimentets grenadjärkår, båda infanteri.

Ryda

Torpare och backstugusittare i Örsundaåns dalgång

På Ryda gård finns ännu i dag många torp bevarade som påminner om en tid då det behövdes många händer i jordbruket. Ända fram till 1800-talets slut sköttes i princip allt arbete för hand eller med hjälp av dragdjur.

De första torpen anlades under medeltiden, på 1200- och 1300-talet. Folkmängden ökade kraftigt och skog och ångar omvandlades till åkermark. På adelns herrgårdar hade man ett stort behov av arbetskraft. Här var inte bara åkrarna och ångarna större, utan ångarna hade också behov av tjänstefolk av olika slag. På de herrgårdar som hade mycket skogsmark lät man människor odla upp en bit till åkermark och bygga en stuga och ekonomibyggnader bredvid. I gengäld fick torparna betala ett arrende till adelsmannen i form av dagsverken och varor.

Nationalstaten

Under 1500- och 1600-talet omvandlades Sverige gradvis till en nationalstat med stående armé, central förvaltning och årlig kungamakt. Det expanderande riket krävde lojala adelsfamiljer som kunde bidra med officerare och tjänstemän. I Örsundaåns dalgång ökade antalet herrgårdar från fem till närmare 40. En av de herrgårdar som bildades var Ryda. Här låg fram till 1600-talets slut en by med fyra bondgårdar. På 1670-talet lät ägaren Karin Bielke avhyssa bönderna och uppförde en herrgårdbyggnad. Ett 20-tal torp anlades. Torparna fick arbeta hårt, men fick ägarfamiljens beskydd. De kunde till exempel inte skrivas ut till armén. Vid reduktionen på 1680-talet drog staten tillbaka en stor del av de gårdar som den tidigare hade donerat till adeln. Ryda blev kungsgård, en statligt ägd herrgård som var utarrenderad till ståndspersoner.

Reduktionen innebar också att det blev förbjudet att anlägga torp. Stormakten Sverige hade brist på människor på grund av de många krig, pest och missväxter och unga människor skulle i första hand arbeta i jordbruket för att säkra landets försörjning. Några av torparna var hantverkare, men deras antal reglerades för att de inte skulle konkurrera med hantverkarna i städerna.

Oftast fanns det bara en skomakare och en skräddare i varje socken.

Soldattorpen. Efter reduktionen infördes ett nytt skattesystem i Sverige, indelningsverket, som innebar att varje enskild gårds skatt hade ett specifikt ändamål. I detta system skulle arméns och flottans soldater avlönas genom att bli torpare. Byarnas gårdar delades in i rotar där varje rote hade ansvar för ett soldattorp, ett system som fungerade ända fram till 1901. Större gårdar blev så kallade rusthåll och fick ansvar för soldat och häst till kavalleriet.

Agrar expansion

1700- och 1800-talets agrara omvandling ledde till ett ökat valstånd för jordbrukarna, särskilt för de självägande bönderna. Befolkningen ökade återigen och efterfrågan drev upp priserna på mat och ledde till nyodling. Staten tog initiativ till jordskiftet och avreglering av handelshinder, vilket ledde till ökad produktion och vidgat handelsutbyte. I Örsundaåns dalgång fördubblades arealen åkermark mellan 1750 och 1900 genom nyodling och antalet obesuttna – icke jordägande – växte på så sätt kraftigt. I slutet av 1800-talet utgjorde de omkring 80 procent av invånarna i dalgången.

Torp och backstugor överallt. Förbudet mot att anlägga torp togs bort 1747, nu när folkmängden ökade. Torp blev därmed vanligare även i byar och på bondgårdar. Från 1700-talets slut blev det även vanligare med så kallade *backstugor*, små timrade stugor som beboddes av fattiga, äldre och handikappade personer. De hade ofta en liten täppa till, men försörjde sig genom tillfälliga dagsverken. År 1846 togs förbudet mot hantverk på landsbygden bort och många torpare blev då skomakare, skräddare eller snickare.

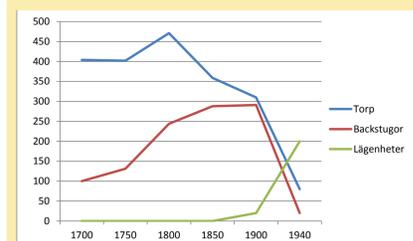
Att arbeta som torpare. Torparna var till en början ett slags all round-personal. De lagade stängsel, reparerade hus, arbetade i trädgården med mera, ofta genom så kallade beting. Det blev långa dagar. Låg torpet långt bort fick de gå hemifrån vid 4-tiden på morgonen och komma tillbaka sent på kvällen. Vid 1700-talets mitt

skulle varje torparfamilj göra 150 dagsverken om året på herrgården. Under 1800-talet ökade uttaget och vid mitten av 1800-talet var det inte ovanligt med 200-250 dagsverken, många av dem i jordbruket. Om ett fick kvinnorna dagtid ta hand om torpets jordbruk, förutom att ta hand om barn och göra dagsverken i slätter, spånad och vävning. Skörd och slätter fick ske på sena kvällen och nätter efter att mannen kommit hem. Även barnen gjorde dagsverken på herrgårdarna, de rensade ogräs, bar vatten och hjälpte till där det behövdes. Ända ansågs livet som torpare vara bättre och friare än att vara statare, som var mer övervakade.

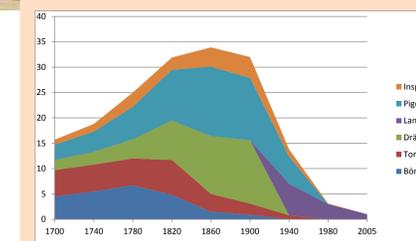
Flykten från landsbygden

Under 1800-talets sista decennier industrialiserades Sverige. Landet demokratiserades, med högre krav på medbestämmande, omfördelning av resurser och starkt statlig styrning. Landsbygden avfolkades i och med avflyttningen till städernas industrier och handel. Jordbruket mekaniserades. På herrgårdarna minskade antalet anställda stort. Allt fler godsägare började anse torparna som ineffektiva. De hade långt att gå till arbetet och i det moderna jordbruket med dess maskiner och stora mjölkobesättningar behövdes arbetskraft som bodde nära och kunde arbeta kontinuerligt. Många torp revs under världskriget då det var stor brist på ved. Andra torp omvandlades till småbruk, så kallade *egnahem*. Som ett led i att hålla kvar arbetskraft på landsbygden och samtidigt ge den bättre livsvillkor erhöill arbetare statliga stöd för att friköpa jord kring torp. På Ryda friköptes flera av torpen på 1910- och 20-talet.

Torpen blir sommarstugor. År 1945 förbjöds löner *in natura* och därmed upphörde torpinsituationen för gott. Men på Ryda och andra gårdar fick några torp stå kvar. Vissa användes som arbetarbostäder ett tag till eller var *egnahem* och dessa blev istället sommarstugor efter kriget. Det ökade valståndet i samhället med införande av semester och ledighet på helger ledde till att torpen blev eftertraktade som sommarstugor, särskilt sådana som låg nära städer eller i natursköna områden.



Antalet torp, backstugor och lägenheter i Örsundaåns dalgång 1700-1940.
Med jordbrukets expansion under 1700-talet ökade behovet av arbetskraft och allt fler torp anlades. Men under 1800-talet minskade torpens antal på grund av dels att det fanns allt färre ytor som kunde odlas upp, dels att torparna började anses som en ineffektiv arbetskraft, eftersom de ofta bodde långt från gården. Antalet backstugusittare ökade dock. Många av dem var gamla eller sjuka, men fick klara sig själva genom att göra dagsverken på gårdarna. Från slutet av 1800-talet blev det allt vanligare att torpare och arbetare fick köpa sitt torp eller sin backstuga från gårdarna (lägenheter), ibland med stöd av den statliga *egnahemsfonden*.



Antalet anställda på herrgårdar i Örsundaåns dalgång 1700-2005 i medeltal.
Det expanderade jordbruket under 1700- och 1800-talet ledde till att allt fler händer behövdes i jordbruket och mellan år 1700 och 1860 steg antalet anställda från 15 till 35. Sedan 1870 har antalet anställda minskat kraftigt på grund av stigande löner och avflyttning som drev på mekaniseringen. Torparna blev allt ovanligare som arbetskraft i det mekaniserade jordbruket eftersom de ansågs ineffektiva; de hade lång väg till arbetet och lade ned för mycket tid på sina egna jordbruk.

